

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Hypnose in de analytische kuur

Fons Van Coillie

Hypnotische trance is een toestand van bewustzijnsvernaauwing die ook in het dagelijks leven voorkomt en die niet gelijk te stellen is aan suggestibiliteit. Ook bij de vrije associatie is sprake van een trance. De belangrijke vraag is niet of de analyse een hypnotische therapie is, wel of ze een suggestieve therapie is.

Inleiding

‘(...) de geschiedenis van de eigenlijke psychoanalyse (begint) pas met de technische vernieuwing dat van de hypnose wordt afgezien’, schreef Freud in 1914, en sindsdien is deze stelling zowat het officiële credo van de psychoanalyse geworden (p. 73). De hypnose krijgt alleen nog aandacht als men zich buigt over de ontstaansgeschiedenis van de psychoanalyse. En als het over hypnotherapie gaat, reageren de meeste psychoanalytici zeer afwijzend. Volgens Muldworf zou daarin ‘(...) de onderwerping van de patiënt aan de therapeut het streefdoel zijn, terwijl de analyse integendeel de bevrijding van de patiënt beoogt’ (1987, p. 137).¹ De meest extreme uitlating komt van Roudinesco: ‘Hypnose is een fascistische rite’ (geciteerd in: Chertok & Stengers 1989, p. 11). Wie scherp wil oordelen, wordt liefst niet gehinderd door enige kennis van zaken.

Freud kende wel de hypnose, zowel theoretisch als praktisch, en oordeelde wellicht daardoor veel genuanceerder. In 1919, jaren na het verlaten van de hypnose, gaf hij aan Federn de raad om een patiënt te laten hypnotiseren teneinde de analytische hanteerbaarheid te herstellen! (Chertok e.a. 1990.)

Maar belangrijker dan zo’n *fait divers* is dat Freud geïntrigeerd bleef door het raadsel van de hypnotische relatie. In *Massapsychologie en Ik-analyse*

F. Van Coillie is psychoanalyticus, lid van de Belgische School voor Psychoanalyse. Publiceerde eerder *Freud in Vlaanderen*. BRT3 gesprekken met psychoanalytici. Acco, Leuven/Amersfoort, 1985. Correspondentieadres: Sluisstraat 4, B-3000 Leuven.

(1921) onderzoekt Freud de relaties tussen verwante fenomenen: affectieve binding, verliefdheid, massavorming en hypnotische suggestibiliteit. Hij komt tot de conclusie dat verliefdheid en massavorming beter kunnen worden verklaard aan de hand van de hypnose dan omgekeerd. Hij botst daarbij echter op het probleem dat aan de hypnose zelf nog veel als onbegrepen, als geheimzinnig moet worden beschouwd. Daaruit concludeert Borch-Jacobsen dat de affectieve band met de ander, het studieobject bij uitstek van de psychoanalyse, voor de psychoanalyse zelf een raadsel blijft (1992).

Freud bleef zich steeds interesseren voor de hypnose, vooral omdat hij het onderscheid tussen hypnotische suggestibiliteit en overdracht fragiel achtte (1924). Na Freud verdween het onderwerp grotendeels uit de analytische belangstelling, hoewel er in de marge van de 'officiële' psychoanalyse steeds opnieuw eigenzinnige, originele, dwarsliggende of dissidente analytici waren die zich vastbeten in het onopgeloste raadsel van de hypnotische suggestie: Ferenczi en Rank in de beginjaren; later in de Verenigde Staten Kubie en Margolin in de jaren veertig en Gill en Brenman in de jaren vijftig. Dichter bij ons begon Léon Chertok in Frankrijk een kruistocht om de hypnose opnieuw onder de aandacht van de analytici te brengen. Hij slaagde (minstens gedeeltelijk) in zijn opzet: vanaf 1980 zien we een stroom van publikaties over hypnose. Vanuit een eigen korte ervaring met hypnotherapie heb ik mij in deze stroom ondergedompeld, met als inzet de vraag in welke mate de analytische kuur toch nog een hypnotische therapie is. Want dat de psychoanalyse een breuk zou betekenen met de hypnose, daar hebben we grote twijfels over.

In een eerste deel van deze tekst zullen we trachten een antwoord te geven op de vraag wat hypnose is. Vanuit het onderscheid tussen hypnose en suggestie zullen we een nieuwe definitie van de hypnotische trance voorstellen. In het tweede deel behandelen we dan het eigenlijke thema: de hypnotische trance in de analytische kuur.

Wat is hypnose?

Veelal stelt men zich hypnose als volgt voor: een hypnotiseur induceert bij een subject een vreemde bewustzijnstoestand, een soort van slaap, waardoor dat subject totaal willoos wordt en elke suggestie van de hypnotiseur inwilligt. Soms lijkt het wel toverij. Zo is men er al verscheidene malen in geslaagd, louter door de proefpersoon te suggereren dat hij zich verbrandt aan een heet voorwerp, een blaar te doen ontstaan die niet te onderscheiden valt van een blaar teweegebracht door echte verbranding! (Chertok 1979a.)

Suggestibiliteit en hypnose Of het nu voor onderzoek, therapie of show is, hypnose wordt meestal aangewend ter wille van de verhoogde suggestibiliteit die deze meebrengt. Hierdoor heeft men al te gemakke-

lijk de indruk gekregen dat hypnose en verhoogde suggestibiliteit identiek zijn. Gehypnotiseerd was diegene die een verhoogde suggestibiliteit vertoonde, en wie suggestibeler bleek dan normaal was in hypnose! De relaties tussen hypnose en suggestibiliteit zijn in werkelijkheid veel complexer.

Vooreerst is de macht van de hypnotiseur fundamenteel beperkt: men kan niemand onder hypnose brengen als hij niet meewerkt. En eens gehypnotiseerd blijven de ethische en morele opvattingen van de proefpersoon intact en werkzaam. Men kan een proefpersoon dan ook nooit (ook niet in de diepste trance) iets laten doen wat hij echt niet wil. Over het algemeen is de gehypnotiseerde wel meer vatbaar voor suggesties, maar de suggestibiliteit stijgt niet gelijkmatig met de diepte van de hypnotische trance. Slechts vijf tot vijftien procent van alle proefpersonen is zeer suggestibel onder hypnose. Bovendien zijn er personen die onder hypnose veel minder suggestibel zijn dan in waaktoestand of zelfs totaal niet reageren op suggesties (Chertok 1979a). Ook bleek er, tegen de verwachtingen in, nauwelijks een correlatie te vinden tussen suggestibiliteit in waaktoestand en hypnotiseerbaarheid (Laurence e.a. 1984). Alle onderzoekers zijn het er dan ook over eens dat verhoogde suggestibiliteit geen essentieel kenmerk is van de hypnotische toestand maar slechts een secundair effect. De hypnotische toestand verhoogt dus meestal, maar niet noodzakelijk, de suggestibiliteit van de proefpersoon. Omgekeerd is de merkwaardige suggestibiliteit van de mens niet essentieel aan hypnose gebonden. De resultaten die men onder hypnose bereikt, kan men veelal ook bereiken door suggesties in waaktoestand. Zo zijn sommige individuen die vrijwel niet hypnotiseerbaar zijn, toch in staat om hun pijngewaarwordingen even doeltreffend te verminderen als zeer hypnotiseerbare personen in een hypnotische trance (Laurence e.a. 1984).

Het dooreenhalen van hypnose en suggestie is een fout die telkens opnieuw wordt gemaakt.² Uiteindelijk vervalt ook Chertok in dezelfde fout in zijn discussie met de Franse psychoanalyticus J. Nassif, die stelt dat Freud wel de suggestie had verlaten maar nooit de hypnose. Wanneer Nassif het ontstaan van een brandwonde onder hypnose uitlegt als 'de betekenaar die zich in het lichaam inschrijft' verwijt Chertok Nassif dat hij de psycho-fysiologische dimensie van de hypnose wegsnijdt en het probleem op voorhand oplost. Immers: 'Wat is die inscriptie? Waarom gebeurt het soms wel en soms niet?' (1979a, p. 172). Maar Chertoks tegenargument snijdt geen hout: hoe het psychische op het somatische inwerkt, is een probleem dat zich breder stelt dan alleen onder hypnose. Terecht blijven we ons verwonderen over de merkwaardige resultaten die men soms kan bereiken met hypnotische suggestie: operaties onder hypnose zonder andere vorm van verdoving, een bloeding die op bevel ogenblikkelijk stopt, de onweerlegbare beïnvloeding van het immunologisch systeem door suggesties (Chertok e.a. 1990). Maar niet de hypnose is hier

het raadsel, wel dat de mens zo suggestibel is dat zelfs het autonoom biologisch functioneren op woorden reageert.

De hypnotische inductie Suggestibiliteit mag dan al geen essentieel kenmerk zijn van de hypnotische trance, toch zijn het de suggesties van de hypnotiseur die de trance induceren. De proefpersoon lijkt dus toch een zeer bijzondere (veelal fusioneel genoemde) band te hebben met zijn hypnotiseur. Tijdens de inductie zou de bewuste aandacht van het subject worden afgeleid naar de persoon van de hypnotiseur. Dat er inductiemethodes zijn waar dit niet het geval lijkt (bij voorbeeld het luisteren naar een monotoon geluid) acht Freud, zoals vele anderen, misleidend: 'In werkelijkheid dienen deze methoden slechts om de bewuste aandacht af te leiden en te boeien. De situatie is dezelfde als wanneer de hypnotiseur de betrokkene zou hebben gezegd: Houdt u zich nu uitsluitend met mijn persoon bezig, de rest van de wereld is volstrekt oninteressant' (1921, p. 74).

Volgens Chertok is de essentie van de inductie dat ze de mechanismen die de relatie van het subject met zijn omgeving sturen geleidelijk destructureert, in het bijzonder het gevoel voor tijd en ruimte. Een andere hypnotiseur stelt dat welke methode men ook gebruikt om een proefpersoon te hypnotiseren, het kritische punt steeds de vraag is of de proefpersoon ophoudt met bewust denken (Hanssen 1980). Maar om de relatie van een subject met zijn omgeving te destructuren of om het denken te stoppen is het niet noodzakelijk een beroep te doen op een hypnotiseur. De trance die in de hypnotische seance kunstmatig wordt geïnduceerd, kan ook door louter fysische middelen, zoals zintuiglijke deprivatie of drugs, tot stand komen of kan ook spontaan optreden, bij voorbeeld door stress (Chertok 1979a). Freuds formulering gaat dus een stap te ver. De wereld moet wel oninteressant worden, maar de onttrokken interesse hoeft niet noodzakelijkerwijze op de hypnotiseur te worden gericht. Dit zal nog duidelijker blijken uit de bespreking van de hypnotische toestand op zich.

De hypnotische staat De hypnotische staat onderscheidt zich duidelijk van de waaktoestand doordat de gehypnotiseerde minder waakzaam is. Chertok heeft het in dit verband over een zekere mate van *bewustzijnsverlies* (1979a). Maar hij wil meer: hij stelt dat de hypnotische toestand een specifieke toestand is die hij de 'vierde staat van het organisme' (*quatrième état organismique*) noemt (1979a, p. 86). De drie andere 'staten van het organisme', de slaap, de droom en de normale waaktoestand, kunnen fysiologisch van elkaar worden onderscheiden door elektro-encefalogrammen. Dat kan echter niet voor de hypnotische staat: onderzoek met elektro-encefalogrammen leidt niet tot eenduidige resultaten. Meestal blijft het tracé ongewijzigd. Soms vindt men tekens die op hyperwaakzaamheid wijzen, dan weer tekens die een verminderd bewustzijn suggereren

(1979b). Om de hypnotische trance te specificeren moeten we het dus voorlopig houden bij het psychologische criterium 'bewustzijnsverlies'.

Wat is bewustzijn? In normale toestand is bewustzijn steeds bewustzijn van verscheidene zaken tegelijkertijd. We zijn ons bewust van de tijd, van de omgeving, van onze activiteit en van onszelf. In ons wakkere leven waken we steeds over ons fysisch en psychisch welzijn. Een essentiële component van het normale menselijke bewustzijn is het zelfbewustzijn: ons bewustzijn is zich in zijn gerichtheid op de wereld en op de eigen persoon ook steeds bewust van zijn betrokkenheid op zichzelf en op de wereld. Deze bewuste bewaking van zichzelf en de omgeving laat de gehypnotiseerde meer en meer varen naargelang hij dieper in trance gaat. Wat de gehypnotiseerde dus steeds meer prijsgeeft is zijn bewuste zelf, zijn bewuste ik.'

Als dit bewustzijnsverlies de enige onderscheidende factor is, dan is hypnose een begrip dat wel zeer veel insluit: iemand die in het vuur zit te staren zou gehypnotiseerd zijn, evenals wie aan het mijmeren is, dagdroomt of gewoon slaapt, en wellicht zelfs wie zodanig in lectuur verzonken is of in muziek opgaat dat hij zichzelf en zijn omgeving vergeet. Geheel in deze lijn meent Roustang (in een commentaar op wat Matisse schrijft) dat de portretschilder om het eigene van zijn model te kunnen vatten zichzelf spontaan in een hypnotische trance brengt (1990). Uiteraard is dan ook de analysant die zich laat gaan in een vrije associatie onder hypnose.

Freuds opvatting van hypnose Vergelijken we even onze bevindingen met wat Freud over hypnose schrijft in *Massapsychologie en Ik-analyse* (1921). Daarin stelt Freud dat tijdens de hypnose de hypnotiseur in de plaats van het Ik-ideaal komt te staan, net zoals bij verliefdheid de persoon waarop men verliefd is, en bij de massamens de massamanner. Het Ik-ideaal wordt in dit boek nog niet onderscheiden van het Ueber-Ich en wordt het belangrijkste bestanddeel van het Ik genoemd. Als de libido-bezetting van het Ik-ideaal wordt teruggetrokken, dan zijn de gevolgen drastisch: sterke toename van de affectiviteit, remming van het denken, verstomming van alle zelfkritiek, uitvallen van het geweten en zelfs verlies van de realiteitstoetsing. Op de plaats van het Ik-ideaal komt dan een ander object, dat men niet echt een nieuw ideaal kan noemen (tenzij in het bijzondere geval van een georganiseerde massa, zoals de kerk of het leger), maar dat op de plaats van het Ik-ideaal de functies van het Ik-ideaal gaat waarnemen. Het subject is met andere woorden volledig overgeleverd aan de suggesties van dat object. Freud oordeelde zelf dat hij hiermee de hypnose en de hypnotische suggestie niet volledig had verklaard, maar ons inziens bereikt hij toch heel wat. Alleen worden hier wederom hypnose en suggestie door elkaar gehaald, hoewel Freud in een voetnoot in diezelfde tekst suggestie slechts als een partieel verschijnsel van de hypnotische toestand betitelt.

Men kan volgens ons de hypnotische toestand beschrijven als een toestand waarin de libidineuze bezetting van het Ik-ideaal werd teruggetrokken, als dat Ik-ideaal even ruim wordt opgevat als in Freuds tekst en als men aanneemt dat de terugtrekking steeds beperkt is. Men kan immers niemand onder hypnose iets laten doen dat echt ingaat tegen zijn fundamentele idealen en normen. Maar de bezetting door een ander object van de vrijgekomen plaats van het Ik-ideaal, waarop Freud zoveel nadruk legt, achten we niet noodzakelijk om van een hypnotische trance te kunnen gewagen. Mogelijk kan deze bezetting wel meer inzicht bieden in de suggestieve band.

Een steeds verdere uitbreiding van het begrip hypnose Vonden we in Chertoks wetenschappelijke geschriften ons inziens geen valabele argumenten om de hypnotische toestand als een specifieke en onderscheiden toestand op te vatten, dan vinden we daarentegen in een later werk (*Mémoires d'un hérétique*), dat met veel lossere pols is geschreven, een steeds verdere uitbreiding van het begrip hypnose. Verwijzend naar Demarets studie over animale hypnose schrijft hij dat men er een beetje duizelig van wordt: 'Er zijn zoveel bekende gedragingen die plots typisch hypnotische fenomenen blijken te zijn: de vogeltjes die onbeweeglijk worden wanneer hun moeder een bepaalde kreet uit, de poesjes die niet meer bewegen wanneer men ze bij de nek grijpt, de apen die zich ontluizen in extatische toestand, de amoureuze parades, en zelfs de spreuwen die alle samen vliegen!' (1990, p. 328). Ook in de wereld van de mensen blijkt hypnose plots alomtegenwoordig. Zo vraagt Chertok zich af of de militaire drill geen hypnotische gehoorzaamheid creëert en een paar regels verder geeft hij een mooi voorbeeld hoe hypnose in het dagelijkse leven is ingebed: 'Jean-Pierre Peter, een historicus gespecialiseerd in het mesmerisme, rapporteerde dat vrachtwagenchauffeurs die in de vroege uurtjes mooi in het rijtje vanuit Rungis naar het Noorden van Frankrijk terugkeren aan het stuur "slapen". Ze beslissen onder elkaar wie van hen het konvooi zal leiden. Deze giet zich vol koffie en de anderen volgen slapend. Ze houden automatisch afstand. Dit is waarachtig een hypnotische techniek met voorbedachten rade' (1990, p. 329). Ook de collectieve hypnotische trance hoeft men niet ver te zoeken: 'Men denke maar aan rockconcerten of voetbalmatchen' (1990, p. 293).

Waren we voordien nog wat schuw om een aantal doodnormale activiteiten als hypnotisch te bestempelen, dan aarzelen we nu niet meer: een tennisser, een muzikant, een schaakspeler, een redenaar, een schrijver, een vrijer, een dagdromer... : ze verkeren allen in trance, vooropgesteld dat ze zich echt laten gaan, dat ze zich verliezen in hun activiteit.³ Ze houden allen op met bewust denken, vergeten (ten dele) zichzelf en hun omgeving. Wie dit alles wat vergezocht mocht vinden, luistere naar tafeltenniskampioene Bettine Vriesekoop: 'Een Europese titel win je niet bij

volle bewustzijn, dat doe je in een roes. Je staat nergens bij stil, je rolt van de ene partij in de andere, je treedt uit jezelf, je zweeft, je ziet jezelf beneden spelen.’⁴

Chertoks stellingen consequent doortrekkend zien we dat de hypnotische trance deel uitmaakt van het dagelijkse leven. Elk mens zoekt nu en dan de gelukzalige toestand op van de trance of de roes. Even verlost worden van ons Ik-ideaal, even ons denken kunnen stopzetten, even ons menszijn met al wat dit meebrengt aan geboden, verboden, normen, idealen en verplichtingen te mogen vergeten: hebben we er niet allen behoefte aan? De last van de eigen individualiteit even afleggen kan op vele wijzen: door alcohol of drugs; door zingend, biddend, of keet schoppend in een massa op te gaan; door zich te verliezen in een kunstwerk. Bill Bufords beschrijving van de hooligans is leerzaam: ‘Ik word aangetrokken tot het moment waarop het bewustzijn ophoudt: de momenten van overleven, van dierlijke intensiteit, van geweld, wanneer er geen veelheid is, geen mogelijkheid van verschillende gedachtenniveaus: er is er maar één - het heden in zijn absoluteitheid’ (1991, p. 209).

Uiteraard is zich verliezen in een kunstwerk iets anders dan zich drogeren aan geweld, maar toch is de roes in beide gevallen een essentieel onderdeel van de gezochte ervaring. Over de sublimatie stelt Paul Moyaert: ‘In het esthetisch schouwen wordt het spel van betekenissen stilgelegd of getranscendeerd en wordt het subject van zijn ik bevrijd of gezuiverd. Het subject is niet meer bij zichzelf aanwezig of op zichzelf betrokken. Het is met zijn aandacht buiten zichzelf’ (1994, p. 203-204).⁵ Met andere woorden: het subject heeft zichzelf even verloren en zichzelf verliezen is de definitie van de trance. Waarin men zich verliest, is een tweede zaak, die zeker niet onbelangrijk is onder meer voor de aard van de trance.

Bewustzijnsverenging Wanneer we onze uiteenzetting over de hypnotische staat even opnieuw doorlopen, dan denken we nog steeds een goede weg te hebben ingeslagen met de demystificatie van de hypnotische trance, maar toch bekruipt ons een zekere twijfel: met de door ons gehanteerde opvatting van hypnose blijken we immers niet meer in staat een gewone slaaptoestand te onderscheiden van een diepe hypnotische trance. Zoekend hoe we in deze impasse verzeild raakten, bedachten we dat Chertoks stelling, namelijk dat het enige differentiële kenmerk van de hypnotische trance het bewustzijnsverlies is, uiteindelijk niet houdbaar is. Immers, kan men bij een enthousiaste voetbalsupporter of bij een schaakspeler die enkel nog oog heeft voor zijn spel wel spreken van bewustzijnsverlies? Bewustzijnsverenging lijkt ons correcter, omdat het zowel bewustzijnsverlies impliceert als het behoud (of zelfs versterking) van een deel van het bewustzijn. Deze opvatting biedt ons inziens een opening naar een coherente definitie van wat (psychologisch) een trance is: een bewustzijnstoestand waarbij delen van het bewustzijn die in een normale bewustzijnstoestand actief zijn, veel

minder of bijna niet meer actief zijn (figuurlijk of letterlijk slapen), terwijl andere delen wel actief blijven of zelfs hyperactief worden.

De verschillende soorten van trance zou men dan kunnen onderscheiden naargelang welke aspecten van het bewustzijn actief blijven en welke andere passief worden. Hier belanden we bij de klassieke vraag naar de verhouding tussen de hypnotische trance en andere trances (of toestanden van gewijzigd bewustzijn). Volgens Chertok hebben ze alle één fundamenteel kenmerk gemeen: gedeeltelijk verlies van controle en van contact met de omgeving en de realiteit (1979a). Hij beschouwt daarom alle toestanden van gewijzigd bewustzijn (zoals autogene training, autohypnose, transcendente meditatie, rituele bezetenheid, collectieve trances...) als vormen van hypnose. Ons lijkt het logischer de hypnotische trance (die geïnduceerd wordt door een hypnotiseur) te beschouwen als een van de vele toestanden van gewijzigd bewustzijn.

Indien we als prototype van de klassieke hypnotische trance de somnambule trance nemen, dan constateren we dat het subject letterlijk slaapt maar desondanks in een intensief contact staat met zijn hypnotiseur. Het deel van het bewustzijn dat de band met de hypnotiseur onderhoudt, slaapt dus niet. Toch kan men niet zeggen dat het subject zich bewust is van zijn band met de hypnotiseur, omdat het woord 'bewust' betekent dat men niet alleen van iets bewust is maar tevens er zich van bewust is (dat men van dat iets bewust is). Met andere woorden: we spreken pas van bewustzijn als ook het zelfbewustzijn actief is, wat in de somnambule toestand niet het geval is. We vermoeden dat daar ook de oorzaak ligt van de spontane amnesie na een diepe hypnotische trance. Want is het niet zo dat we normalerwijze enkel herinneringen kunnen oproepen aan zaken die we bewust hebben meegemaakt? Ook onze dromen kunnen we ons slechts herinneren wanneer we tijdens de droom werden gewekt. Wanneer we iets waarnemen zonder er ons bewust van te zijn dat we dat iets waarnemen, dan zullen we ons die waarneming niet meer kunnen herinneren – tenzij soms onder hypnose! Een frappant voorbeeld: sommige personen die onder chemische verdoving een chirurgische ingreep hadden ondergaan, konden later onder hypnose navertellen wat de opererende ploeg allemaal gezegd had tijdens de operatie (Chertok 1979a).

Psychoanalyse en hypnose

We menen te hebben aangetoond dat de trance niet uit de analytische kuur is verdwenen. Maar in welke mate moet men nu de analytische kuur als een hypnotische therapie bestempelen?

Voor Freud was een psychoanalyse zeker geen hypnotische therapie, maar hij wees er wel op dat vrije associatie slechts mogelijk is in een toestand vergelijkbaar met een hypnotische trance (1900, p. 149). Andere analytici reageren veelal scherp afwijzend tegenover elke verdenking van hypnose, wat Chertok paradoxaal noemt: 'De analytische situatie bevat immers heel

wat hypnogene elementen: de concentratie, de stilte, de liggende houding en de gedempte sfeer vormen een begin van zintuiglijke deprivatatie. De stilte kan ook op twee verschillende wijzen ingrijpen: enerzijds bevordert ze de fantasmatische activiteit, anderzijds kan ze veranderingen in de bewustzijnstoestand provoceren, waardoor het subject van het ene regressieniveau in het andere belandt en tot die specifieke vorm van communicatie komt die de hypnose karakteriseert...' (1979a, p. 163).

Samen met Freud en talrijke andere auteurs meent Chertok dat de analyse slechts mogelijk is in een toestand vergelijkbaar met de hypnotische trance. Maar steeds blijft men dat minimale verschil behouden: het zou geen echte hypnose zijn, maar een toestand ermee vergelijkbaar. Waaruit dit verschil bestaat, wordt evenwel nergens aangegeven. In 1892 bekommerde Freud zich nog niet om dat verschil; zijn probleem toen was dat hij een aantal patiënten niet gehypnotiseerd kreeg. Hij bedacht volgende oplossing (1895, p. 150): 'Wanneer dus de eerste poging geen somnambulisme of geen graad van hypnose met duidelijke lichamelijke veranderingen opleverde, liet ik de hypnose schijnbaar vallen, verlangde slechts "concentratie" en gelastte de patiënt op de rug te liggen en de ogen willekeurig te sluiten als middel om die "concentratie" te bereiken. Daarbij heb ik wellicht met weinig inspanning de diepst haalbare graden van hypnose bereikt.'⁶ In 1895 is het verschil slechts schijnbaar, nadien is het er principieel. Voor Freud en de meeste analytici mag de analytische kuur geen echt hypnotische toestand zijn omdat de psychoanalyse volgens hen ontstaan is op het ogenblik dat de hypnose verlaten werd. Ze willen dus psychoanalyse en hypnose uiteenhouden uit bezorgdheid voor de analyse. Door de klassieke verwarring tussen hypnose en suggestie richt hun bekommernis zich aan het verkeerde adres. Het eigene van de psychoanalyse is dat ze geen suggestieve therapie wil zijn; of de analysant al dan niet in trance gaat, heeft geen belang. De psychoanalyse is niet ontstaan op het ogenblik dat Freud de hypnotische inductie achterwege liet, maar later, toen hij – overigens op aandringen van een patiënte – ophield het spreken van zijn patiënten te willen dirigeren en hij de vrije associatie kon toelaten.

Ook Chertok wil psychoanalyse en hypnose gescheiden houden, maar zijn bekommernis gaat uit naar de hypnose: men mag de analyse niet als echt hypnotisch betitelen uit vrees dat alle belangstelling voor verder onderzoek naar hypnose zou verdwijnen (1979a).

Hypnose in de analytische praktijk Wie enige ervaring met hypnose heeft, merkt dat een analysant die werkelijk vrij associëert zich in een lichte tot middelmatige hypnotische trance bevindt. Er zijn ook momenten van zeer diepe trance waarbij de analysant veelal zwijgt, maar die toch vruchtbaar zijn voor het verdere analytische spreken. Soms geeft de analysant dat nadien ook aan, bij voorbeeld door te zeggen: 'Nu ben ik ver weg geweest.' Een andere analysant reageerde ontstemd toen zijn associaties

onderbroken werden door het gerinkel van de telefoon, zeggend dat het hem *gewekt* had. Nog een analysant vond interventies van zijn analyticus vaak storend: ze haalden hem uit zijn *concentratie*.

In een klassieke hypnotische therapie wordt de trance uitdrukkelijk geïnduceerd, in de analytische kuur niet. Of de analysant in trance gaat en hoe diep, wordt schijnbaar aan het toeval overgelaten. Toch is dit alles niet zo spontaan als het 'schijnbaar' is. Er zijn vooreerst de bovenvermelde hypnogene elementen van het analytische kader. Verder is de basisregel van de analyse een nauwelijks versluierde verleiding tot hypnotische trance: 'Je zegt alles wat je door het hoofd gaat, zonder te selecteren, zonder je af te vragen of het relevant is of niet.' In *Over het inleiden van de behandeling* voegt Freud aan de klassieke formulering van de basisregel van de analytische kuur nog het volgende toe: 'Gedraagt u zich zoals bij voorbeeld een reiziger die aan het raam van een treinwagon zit en aan iemand die bij het gangpad zit beschrijft hoe voor zijn ogen het uitzicht verandert' (1913, p. 118). Dit heeft al veel weg van een klassieke inductie.

Gelijkzwevende aandacht De houding van de analyticus, zijn intonatie, zijn interventies en interpretaties kunnen de hypnotische trance bevorderen of integendeel tegenwerken. Luisteren en interveniëren vanuit een 'gelijkzwevende aandacht', zoals Freud voorschrijft, is duidelijk hypnosebevorderend. Veel beschrijvingen van hoe de analyticus in de analyse aanwezig moet zijn, gaan in dezelfde 'zwevende' richting: het onbewuste van de arts is het 'ontvangstorgaan' in de kuur (Freud); de analyticus moet niets proberen te onthouden en niets noteren, omdat dit de juiste luisterhouding verstoort (Freud); de analyticus luistert met zijn onbewuste lichaamsbeeld (Dolto); het 'gardez-vous de comprendre' van Lacan; luisteren en voelen met het lichaam (Masud Kahn); de nadruk op de empathische houding (Kohut).

De conclusie ligt voor de hand: ook de analyticus moet zich in een lichte trance kunnen laten gaan. Niet te verwonderen dat hij het risico loopt in slaap te vallen. Maar wellicht beter nu en dan inslapen dan hardnekkig alles te willen begrijpen, doorgronden en controleren.

Het is een hardnekkig misverstand de hypnotische relatie als een soort meester - slaaf verhouding te zien. Voor analytisch werk is een dergelijke verhouding uiteraard totaal onbruikbaar. Maar alle auteurs die ervaring hebben met analytisch werk onder hypnose, bevestigen dat enerzijds de patiënt niet onderworpen is en anderzijds dat het voor de analyticus een veel minder comfortabele positie is dan in de klassieke analyse. De patiënt regelt zelf de diepte van zijn trance en kan bij voorbeeld op een interventie die zijn weerstand wekt zowel reageren door uit de trance te ontwaken als door dieper in trance te gaan en ontoegankelijk te worden.

Gill en Brenman wijzen erop dat onder hypnose de situatie niet wezenlijk verschillend is voor de analysant, maar wel voor de analyticus (Chertok &

Stenger 1989). Die is immers veel meer geïmpliceerd in de interactie en onvermijdelijk veel angstiger. Onder hypnose raken de onbewusten elkaar meer, maar vooral laat de hypnose ons voelen dat we over het relationele nog weinig weten (Chertok e.a. 1990). De therapeut die analytisch werkt met hypnose, geeft noodzakelijkerwijs veel van zijn eigen weerstanden op en zal dan ook gemakkelijker de controle verliezen over de situatie. Een van de belangrijkste redenen waarom Freud de hypnotische inductie achterwege liet, was precies het ontstaan van een oncontroleerbare overdracht, wat eigenlijk wil zeggen: een overdracht die Freud niet meer onder controle kreeg. Daarmee willen we niet beweren dat Freud met zijn beslissing ongelijk had, maar wel dat hij die beslissing nam omdat het in de eerste plaats voor hem niet meer te doen was.

We kunnen tot besluit slechts instemmen met wat Ferenczi reeds beweerde, namelijk dat hypnose een noodzakelijk ingrediënt is van een analytische kuur, omdat zowel de vrije associatie als de vlottende aandacht alleen mogelijk zijn in een hypnotische trance (vermeld in: Roustang 1990).

Onbewust en onderbewust De theorie en de praktijk van de psychoanalyse richten zich op het aan het licht brengen van het onbewuste. Daarbij heeft zij in de eerste plaats de verdrongen voorstellingen op het oog. Voor die voorstellingen achtte Freud de term 'onderbewust' niet geschikt, omdat het vage 'onderbewust' te veel de indruk wekte dat er onder het gewone bewustzijn zich nog een ander, zij het eventueel minder toegankelijk, bewustzijn bevond. Maar Freud beseftte wel dat er nog meer onbewuste processen spelen dan enkel die welke door een weerstand aan het bewustzijn worden onttrokken. Wellicht ware het verhelderend terminologisch een onderscheid te maken tussen *onbewuste* inhouden, waarvan men niet bewust wil worden, en *onderbewuste*, waarvan men niet bewust kan worden. Die laatste zijn voor het bewustzijn niet of maar moeizaam toegankelijk, zonder dat een weerstand de toegang verspert.⁷ Zo zou men de hiervoor vermelde herinnering aan de gesprekken van de chirurgen beter onderbewust noemen in plaats van onbewust. Hetzelfde geldt voor de psychische beïnvloeding van somatische processen (de bloeddruk bij voorbeeld) waar het gewone bewustzijn geen vat op heeft. Het is precies in dit domein van het onderbewuste dat de hypnose haar meest merkwaaardige successen boekt: herinneringen aan zaken die wel in het psychisme zijn ingeschreven maar op een voor het normale bewustzijn ontoegankelijke plek, en de inwerking van het psychische op het somatische. Van de activiteit van het onderbewuste kan men veel voorbeelden geven. Zo getuigen sommige schrijvers dat hun romanfiguren een eigen leven gaan leiden en zelf de verdere gang van het verhaal dicteren. Of de wetenschapper die in een droom de oplossing vindt voor het probleem waar hij reeds lang mee worstelde. In een Nederlands televisieprogramma

over het geheugen kon men onlangs een rekenwonder aan het werk zien. De man voerde in enkele seconden zeer complexe berekeningen uit en verklaarde nadien dat hij zelf niet weet hoe hij het doet. Het was overigens duidelijk zichtbaar dat hij al rekenend in trance verkeerde. Ook de non-verbale interacties tussen personen, die in de dagelijkse omgang zo belangrijk zijn, verlopen grotendeels onderbewust.

In een analyse komen, naast gedachten waarvan men bewust of onbewust niet wil weten, ook voorstellingen los die alle kenmerken van het onderbewuste vertonen. De analysant herkent deze voorstellingen niet maar kan na verloop van tijd wel erkennen dat ze tot zijn intieme persoonlijkheid behoren, gezien zijn emotionele reacties erop en de band die deze voorstellingen hebben met karaktertrekken en symptomen die tot dan toe onbegrijpelijk waren gebleven. Een voorbeeld hiervan: een analysant die al geruime tijd bezig is met dramatische gebeurtenissen die zich afspeelden voor zijn derde levensjaar ziet in zijn vrije associatie plots het beeld van een vrouw die hij zeer goed kan beschrijven maar niet kan thuisbrengen. Navraag bij zijn oudere broer leert hem dat hij en zijn broer een tijdlang bij die vrouw hebben verbleven, toen de analysant twee jaar oud was. Maar zelf kan hij zich nog steeds niet herinneren die vrouw ooit eerder te hebben gezien. Iets gelijkaardigs kunnen we soms merken wanneer een analysant een droom vertelt. Eerst geeft hij weer wat hij zich nog bewust herinnert van de droom; nadien herinnert de analysant zich vaak nog stukken van de droom die hij al vergeten was; en soms gebeurt het ook dat er dan nog beelden of flarden volgen die hij zich niet echt herinnert maar die 'opduiken' en hem vagelijk voorkomen als behorend tot de droom.

Om materiaal dat niet alleen onbewust maar tegelijkertijd onderbewust is tot het bewustzijn te laten doordringen volstaat het niet een weerstand op te heffen: net zoals de 'herinnering' aan de gesprekken van de chirurgen tijdens een operatie, zijn die voorstellingen slechts in een trance toegankelijk voor het bewustzijn.

Een poging tot hypnotische beïnvloeding van onderbewuste processen kan op haar beurt belemmerd worden wanneer men onverwachts op onbewuste weerstand stoot. Chertok ondervond dit bij zijn poging om bij mevrouw D. een brandblaar op te wekken. Voorheen had hij tevergeefs geprobeerd door hypnotische suggestie mevrouw D. te verlossen van een neurotisch symptoom (een psychogene urineretentie). Toen het opwekken van een brandblaar eerst niet lukte, bleek dat mevrouw D. onbewust weerstand bood: zij was van mening dat indien Chertok er wel in slaagde een brandblaar op te wekken, terwijl hij haar neurotische symptoom niet kon beïnvloeden, dit betekende dat haar neurotische symptoom ongeeneeslijk was (1990).

Analyse en hypnoanalyse Als in een klassieke analytische kuur de analysant in trance verkeert wanneer hij vrij associeert, dan kan men zich afvra-

gen of er, afgezien van de formele hypnotische inductie, nog wel een verschil is tussen een gewone analyse en een hypnoanalyse. Chertok ziet in zijn praktijk geen echt verschil: 'De therapeut vermijdt elk opzettelijk gebruik van suggestie. Hij luistert en interpreteert, en hij interpreteert met name het materiaal dat oprijst onder hypnose of in waaktoestand. En de patiënt, die moet "werken" zoals in een analyse' (1990, p. 222). Zowel een hypnoanalyse als een klassieke analyse verlopen grotendeels in een lichte trance. Een diepere trance is niet wenselijk: met sommige patiënten valt dan niets meer aan te vangen, en het gepresteerde werk riskeert niet echt geïntegreerd te zijn in een doorwerking (Chertok 1979a). Of men kan spreken van hypnoanalyse hangt volgens Chertok niet af van het wel of niet induceren van hypnose maar van de instelling van de analyticus: 'De hypnoanalyticus is in de eerste plaats iemand die gevoelig is voor de oncontroleerbare veelvuldigheid van factoren die meespelen in een kuur, en die in staat is zijn onmacht om te begrijpen te beleven zonder deze te verdringen achter theorieën' (1990, p. 226). Wanneer analysanten van andere analytici Chertok komen opzoeken in de hoop bij hem onder hypnose dé sleutel te ontdekken die ze jarenlang vruchteloos in hun analyse hebben gezocht, dan stuurt hij hen meestal terug naar hun analyticus. En vaak, oordelend dat de analyticus van die patiënt een goede hypnotiseur is zonder het zelf te beseffen, zegt hij: 'Weet je, je bent reeds in trance op de divan. Je hebt geen enkele reden om het elders te gaan zoeken' (1990, p. 223).

Hypnose heft weerstand en verdringing niet op; ze creëert slechts voorwaarden waaronder opheffing van verdringing mogelijk wordt. (En dat is precies wat we ook proberen te bereiken met de klassieke analytische setting.) Vandaar dat hypnotische therapieën ook niet opvallend meer succesvol zijn dan andere therapieën bij de behandeling van neurosen. Chertok slaagde er uiteindelijk wel in bij mevrouw D. een brandblaar te produceren maar haar neurotisch symptoom kon hij niet beïnvloeden. Chertok zegt goed te begrijpen dat Freud ertoe verleid werd om zijn patiënten met hypnose te willen genezen, gezien de enkele mooie successen die hij behaalde. 'Maar Freud moest zich er rekenschap van geven dat het met de "echte" neurotici niet altijd werkte, verre van dat' (Chertok 1979a, p. 153). De hypnose lijkt inderdaad haar psychotherapeutische successen niet bij de 'echte' neurotici te halen maar bij dissociatieve toestanden. Daarbij gaat het veelal om een massale afweerreactie tegen een traumatische gebeurtenis die van de normale persoonlijkheid wordt afgescheiden. Zo ook het geval Madeleine, waar Chertok vaak naar verwijst. Zij reageert op een trauma (een gevangenisstraf) met een totale amnesie: ze is 34 jaar en gehuwd, maar meent 22 jaar en ongehuwd te zijn. Dergelijke amnesieën zijn een gevolg van dissociatie, terwijl hysterische amnesieën een gevolg zijn van verdringing (Chertok 1979a).

Maar we zijn wat afgedwaald van onze vraag naar het verschil tussen analyse en hypnoanalyse. Is het verschil dat nog overblijft, de formele induc-

tie, wel zo onbeduidend? Zoals Chertok aangeeft, is er geen standaardmethode van inductie die bij iedereen even goed werkt. Een bekwaam hypnotiseur past zich aan de noden van het subject aan en is nu eens eerder autoritair, dan weer moederlijk of verleidend. De hypnotiseur moet bij het subject het verlangen hem te gehoorzamen weten op te wekken en daarom neemt hij intuïtief de juiste plaats in het fantasme van de cliënt in. Of hij ooit nog weg geraakt uit deze zelfingenomen overdrachtspositie is voor ons een open vraag. Chertok is analyticus genoeg om zich zorgen te maken: in zijn hypnoanalyses komt negatieve overdracht niet voor (1990)!⁸ Een veeg teken, maar andere hypnoanalytici, bij voorbeeld Wolberg (1964), worden wel geconfronteerd met negatieve overdracht. Het probleem ligt dus niet bij de trance op zich, maar bij de (onbewuste) beïnvloeding van de analysant door hypnotiseur. We stoten met andere woorden weer op het probleem van de suggestie, en daarmee ook op de grenzen van dit artikel.

Tot besluit

We hebben geprobeerd vanuit een strikte scheiding tussen hypnose en suggestie de hypnotische staat te definiëren als een toestand van verengd bewustzijn die in het dagelijkse leven vaak voorkomt en die in de psychoanalytische kuur noodzakelijk is, wil ze werkelijk diep in het onbewuste doordringen. Daarom achten we het noodzakelijk dat de psychoanalyse zich opnieuw met hypnose zou inlaten. Het kan toch niet dat de analyticus zijn patiënt tot een hypnotische trance verleidt zonder dat te willen beseffen! Dat de analytici jarenlang de hypnose veronachtzaamden of er heftig tegen van leer trokken, lijkt ons niet zonder betekenis. De opmerking van Chertok (1990), dat de analyticus zijn onmacht om te begrijpen niet durft te beleven en zich vaak verdedigt met mooie analytische theorieën, moeten we ernstig nemen. Waarom een analyse soms goede resultaten bereikt en soms niet: daarover weten we toch nog maar weinig. Het is ook niet moeilijk om achter het vernietigende oordeel van Roudinesco ('hypnose is een fascistische rite') haar angst te raden voor de grenzeloze en passionele onderworpenheid van het subject in zijn primaire relatie tot de Ander, zoals die in de hypnose tot uiting kan komen.

Veel problemen die door de hypnose worden opgeroepen en voor de analyse essentieel zijn, hebben we noodzakelijkerwijze links laten liggen: de vraag naar de bepalende elementen voor een affectieve verandering; de verhouding tussen lichaam en geest; en bovenal de vraag wat suggestie is, en in welke mate de analytische kuur zich fundamenteel onderscheidt van een suggestieve therapie. Het is deze laatste vraag die voor de psychoanalyse van kapitaal belang is, en niet de vraag of de analytische kuur een hypnotische therapie is. Vermoedelijk is die kapitale vraag veel moeilijker te beantwoorden. Voor haar reflectie over al deze vragen kan de psychoanalyse niet meer aan de hypnose voorbijgaan.

Noten

1. Dit citaat en alle volgende citaten uit Franse boeken werden door ons vertaald.
 2. Een typisch voorbeeld hiervan is een artikel van Jan Cambien (1992) over psychoanalyse en hypnose, dat in feite bijna uitsluitend over psychoanalyse en suggestie gaat.
 3. Wanneer men die grote variëteit van toestanden die alle hypnotisch zijn voor ogen neemt, dan is het geen wonder dat men op fysiologisch vlak geen eenduidige aanwijzingen vindt die hypnose zouden kenmerken.
 4. Interview in het weekblad *Humo* nr 2836 (onze cursivering).
- Vriesekoop ziet zichzelf beneden spelen. Interessant is dat ze zich hiermee in de positie bevindt die het subject inneemt bij zogenaamde 'uittre-

dingen' en bijna-dood-ervaringen, die tevens de positie is van het subject in het fantasma en van A in Lacans schema van de vaas-met-bloemen.

5. Onze cursivering.
6. Onze cursivering.
7. Het onderbewuste kan niet gelijkgesteld worden met het voorbewuste, waarvan de inhoud wel toegankelijk is voor het bewustzijn.
8. Voor Roustang geen probleem: 'In hypnoanalyse komt ook geen positieve overdracht voor' (1994, p. 146)! Dit boek biedt een zeer eenzijdige kijk op hypnose en hypnotherapie. Het lijdt vooral onder het constant dooreenhaken van onderbewuste en onbewuste.

Literatuur

- Borch-Jacobsen, M. (1992), *Le Lien Affectif*. Aubier, Paris.
- Buford, B. (1991), *Tussen het tuig*. Meulenhof/Kritak, Amsterdam/Leuven.
- Cambien, J. (1992), *Psychoanalyse en Hypnose: uitersten die elkaar (niet) raken*. Tijdschrift voor Klinische Psychologie, 22 (2), p. 103-119.
- Chertok, L. (1979a), *Le non-savoir de psy*. *L'hypnose entre la psychanalyse et la biologie*. Payot, Paris.
- Chertok, L. (1979b), *L'hypnose*. Payot, Paris.
- Chertok, L. & I. Stengers (1989), *Le coeur et la raison. L'hypnose en question, de Lavoisier à Lacan*. Payot, Paris.
- Chertok, L., I. Stengers et D. Gille (1990), *Mémoires d'un hérétique. La découverte*, Paris.
- Freud, S. (1895), *Studies over hysterie*. Nederlandse Editie: *Klinische Beschouwingen* 5. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Freud, S. (1900), *De droomduiding*. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Duiding* 2/3. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Freud, S. (1913), *Over het inleiden van de behandeling*. Nederlandse Editie: *Klinische Beschouwingen* 4. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Freud, S. (1914), *Over de geschiedenis van de psychoanalytische beweging*. Nederlandse Editie: *De Psychoanalytische Beweging* 1. Boom, Meppel/Amsterdam.

Freud, S. (1921), *Massapsychologie en Ik-analyse*. Nederlandse Editie: *Cultuur en Religie* 5. Boom, Meppel/Amsterdam.

Freud, S. (1924), *Zelfportret*. Nederlandse Editie: *De Psychoanalytische Beweging* 2. Boom, Meppel/Amsterdam.

Hanssen, P.J. (1980), *Hypnose in de praktijk*. Ankh-Hermes BV, Deventer.

Laurence, J.-R., S. Garnier, C. Perry (1984), *Quelques orientations de la recherche Nord-Américaine en hypnose*. In: L. Chertok, A. Demaret, P. Fédida e.a., *Résurgence de l'hypnose. Une bataille de deux cents ans*. Desclée De Brouwer, Paris, p. 97-119.

Moyaert, P. (1994), *Ethiek en sublimatie: Over 'De ethiek van de psychoanalyse' van Jacques Lacan*. SUN, Nijmegen.

Muldworf, B. (1987), *La force du transfert*. In: L. Chertok (red.), *Hypnose et psychanalyse. Réponses à Mikkel Borch-Jacobsen*. Dunod, Paris, p. 135-138.

Roustang, F. (1990), *Influence*. Les éditions de Minuit, Paris.

Roustang, F. (1994), *Quest que l'hypnose?* Les éditions de Minuit, Paris.

Wolberg, L.R. (1964), *Hypnoanalysis*. Grune & Stratton, New York.

Summary

A strict distinction is made between hypnotic trance and suggestibility, trance being defined as a condition of limited awareness, which often occurs spontaneously in daily life and is artificially induced in the hypnotic séance. In psychoanalysis there is no formal induction, but the analysand is led into a trance-like state, usually without the analyst realising it. Such a state is necessary for free association. To oppose hypnosis in psychoanalysis, is to pick the wrong facet. The important question is not whether psychoanalysis is a hypnotic therapy, but whether it is a suggestive therapy. This article also proposes a distinction between the unconscious and the subconscious. Normal consciousness has no access to subconscious processes, while resistance is not involved, as is the case with unconscious (repressed) elements.